

МОНГОЛ УЛСЫН ЭДИЙН ЗАСГИЙН ХӨГЖИЛД ХӨДӨӨ АЖ АХУЙН САЛБАРЫН ГҮЙЦЭТГЭСЭН ҮҮРЭГ

*Р. Батсүх (Ph.D), Ө. Мөнхтунгалаг, Д. Жигваагүнсэл,
О. Нарантуяа*

1. Хөдөө аж ахуйн салбарын хөгжлийн төлөв байдал, Монгол улсын эдийн засагт гүйцэтгэсэн үүрэг

1.1. Хөдөө аж ахуйн нийт бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэлт

1970 онд Хөдөө аж ахуйн нийт бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл нь 217279,7 сая.төг, үүнээс мал аж ахуйн бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл нь 188367,0 сая төгрөг буюу нийт бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэлийн 86,9 хувийг, газар тариалангийн бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл нь 28416,8 сая.төг буюу нийт бүтээгдэхүүний 13,1 хувийг эзлэж байсан байна. 1980 онд нийт бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл нь 233817,3 сая төг, үүнээс мал аж ахуйн бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл нь 196919,4 сая.төг буюу нийт бүтээгдэхүүний 84,2 хувийг, газар тариалангийн үйлдвэрлэл нь 35195,3 сая.төг буюу 15,8 хувийг эзлэж байсан бол 1990 онд нийт бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэлт нь 350228,7 сая.төг, үүнээс мал аж ахуйн бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэлт 262105,2 сая.төг буюу нийт бүтээгдэхүүний 74,9 хувийг, газар тариалангийн бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл нь 78934,4 сая.төг буюу нийт бүтээгдэхүүний 23,1 хувийг тус тус эзэлж байв.

Харин 2000 онд нийт бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэлт 852823,5 сая төг, үүнээс мал аж ахуйн бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэлт 755085,7 сая.төг буюу нийт бүтээгдэхүүний 88,6 хувийг, газар тариалангийн бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэлт 12,4 хувийг эзлэж байсан бол, 2008 оны байдлаар хөдөө аж ахуйн нийт бүтээгдэхүүн 1167711,7 сая.төг, үүнээс мал аж ахуйн бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл 965551,9 сая.төг буюу нийт бүтээгдэхүүний 82,7 хувийг, газар тариалангийн бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл 202159,9 сая.төг буюу нийт бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэлийн 17,3 хувийг тус тус эзлэж байгаа нь нийт бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэлт жил ирэх тутам нэмэгдсэн үзүүлэлттэй байна. Хөдөө аж ахуйн нийт бүтээгдэхүүнд мал аж ахуйн бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэлт дийлэнх буюу 80 гаруй хувийг эзлэдэг бол газар тариалангийн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэлт 20 орчим хувийг эзлэсээр иржээ.

Хүснэгт 1

Он	Нийт бүтээгдэхүүн	Мал аж ахуйн бүтээгдэхүүн	Газар тариалангийн бүтээгдэхүүн
1970	217279,7	188367,0	28416,8
1975	267147,2	212046,7	50540,0
1980	233817,3	196919,4	35195,3
1985	330017,2	215342,7	99623,1
1990	350228,7	262105,2	78934,4
1995	341523,6	299940,5	41583,1
2000	852823,5	755085,7	97737,8
2005	851704,1	738477,4	113226,7
2008	1167711,7	965551,9	202159,9

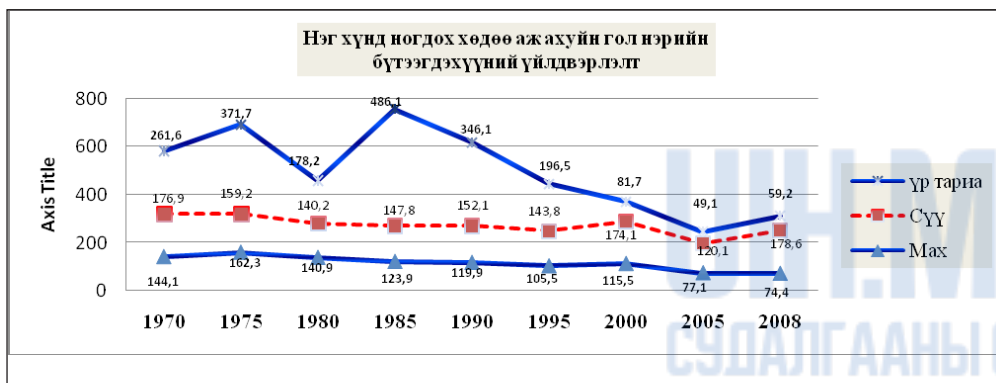
1.2. Нэг хүнд ногдох хөдөө аж ахуйн гол нэрийн бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэлт

Нэг хүнд ногдох хөдөө аж ахуйн гол нэр төрлийн бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэлтийг төрөл тус бүрээр 5 жилийн дунджаар авч үзвэл 1970 оны байдлаар мах 144,1 кг, сүү 176,9 кг, цөцгийн тос 2,4 кг, өндөг 4,6 ш, үр тариа 261,6 кг, төмс 16,7 кг, хүнсний ногоо 10,6 кг байсан бол, 1990 онд мах 119,9 кг, сүү 152,1 кг, цөцгийн тос 2,1 кг, өндөг 17,9 ш, үр тариа 346,1 кг, төмс 63,2 кг, хүнсний ногоо 20,1 кг болсон байна. Харин 2008 оны байдлаар авч үзвэл нэг хүнд ногдох мах 74,4 кг, сүү 178,6 кг, өндөг 14,3 ширхэг, үр тариа 59,2 кг, төмс 45,6 кг, хүнсний ногоо 28,7 кг байгаа нь өмнөх 1990 онтой харьцуулахад мах 1,6 хувиар, өндөг 1,2 хувиар, үр тариа 5,8 хувиар, төмс 1,4 хувиар буурсан бол сүү 1,1 хувиар, хүнсний ногоо 1,3 хувиар өссөн байна. Цөцгийн тосны үйлдвэрлэлийг 1995 оноос хойш статистикийн үзүүлэлтээр гаргаагүй байна.

Хүснэгт 2

Үзүүлэлт	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2008
Маж /няд. жин/	144,1	162,3	140,9	123,9	119,9	105,5	115,5	77,1	74,4
Сүү /кг/	176,9	159,2	140,2	147,8	152,1	143,8	174,1	120,1	178,6
Цөцгийн тос /кг/	2,4	2,2	2,4	2,4	2,1	0,5	-	-	-
Өндөг /ширхэг/	4,6	5,8	13,1	14,2	17,9	5,6	3,1	4,5	14,3
Үр тариа	261,6	371,7	178,2	486,1	346,1	196,5	81,7	49,1	59,2
Төмс	16,7	26,0	23,5	62,5	63,2	31,0	24,3	28,1	45,6
Хүнсний ногоо	10,2	16,5	16,3	22,6	20,1	10,1	15,7	20,6	28,7

График 2

График, иллюстрирующий динамику основных показателей здоровья населения в Республике Тыва с 1970 по 2008 год. На графике представлены три ряда данных: Хунсний ногоо (Зеленые столбчатая диаграмма), Цецгийн тос (Синяя линия с ромбами) и Төмс (Красная линия).

Год	Хунсний ногоо	Цецгийн тос	Төмс
1970	10	3	16
1975	17	3	26
1980	17	3	24
1985	23	3	63
1990	20	3	63
1995	10	0	31
2000	16	0	25
2005	20	0	28
2008	29	0	45

Хөдөө аж ахуйн салбар нь 1999 он хүртэл ДНБ-ний 30-40 орчим хувийг үйлдвэрлэж байсан бол 2000 оноос хойш хөдөө аж ахуйн салбарт учирсан байгалийн гамшиг, үйлчилгээний салбарын өсөлтөөс шалтгаалж хөдөө аж ахуйн салбарын ДНБ-д эзлэх хувийн жин буурчээ. /Хүснэгт 3, график 4/

Хүснэгт 3

Онууд	Нийт бүтээгдэхүүн сая,төг	Хөдөө аж ахуй, ан агнуур, ойн аж ахуйн	
		Нэмэгдэл өртөг /сая.төг/	Дүнд эзлэх хувь
1970	608604,3		35,7
1975	842571,3		32,0
1980	1102814,8		22,0
1985	1533152,4		22,0
1990	1855585,0		19,0
1995	1699160,6		20,0
2000	2004471,4		42,0
2005	2779578,3		31,0
2009	3564278,1		33,0

Хөдөө аж ахуйн салбарын ДНБ-д эзлэх хувь

Year	Share (%)
1970	35.7
1975	32
1980	22
1985	22
1990	19
1995	20
2000	42
2005	31
2008	33

Хоёр. Хөдөө аж ахуйн салбарын хөгжлийн судалгаа**2.1. Мал аж ахуй хөдөө аж ахуйн гол салбар болох нь****2.1.1 Малын тоо толгой, сүргийн бүтэц**

Малын тоо толгойн өсөлтийг 1970-2009 оны байдлаар 5 жилийн дунджаар нь авч үзлээ. / Хүснэгт 3, График 5,6/ Нийт малын тоо нь 1970-1990 он хүртэл харьцангуй тогтвортой 200-300 мянган толгойгоор өсөж байсан бол 1995 оноос 2 сая гаруй толгойгоор нэмэгдэж, 1970 оны дундажтай харьцуулахад 2000 онд 31457,3 мянга буюу 0,3 хувиар өссөн бол 2005 онд 26765,4 мянга буюу 0,1 хувиар, 2009 онд 40594,7 мянга буюу 1 дахин өссөн байна. 1990 оноос хойш нийт мал сүргийн тоо ихээхэн эрчимтэй өсөх болсон нь малыг хувьд шилжүүлэн хувьчилсантай ихээхэн холбоотой.

Энэ үеэс хувийн малын тоо ихээхэн нэмэгдэж 6361,7 мянга болсон нь нийт мал сүргийн 26,7 хувийг эзэлж байв. 2009 он гэхэд хувийн малын тоо 40083,8 мянга болж нийт мал сүргийн 98,7 хувийг эзлэх болжээ. Нийт мал сүргийн дотор тэмээн сүргийн тоо жил ирэх тусам буурсан байхад ямаан сүргийн тоо ихээхэн өсөн нэмэгдсэн үзүүлэлттэй байна. Бусад үхэр, хонь, адуун сүргийн тоо харьцангуй тогтвортойгоор өсөн нэмэгдсээр иржээ.

Сүргийн бүтцийн хувьд 1970-1990 онд нийт сүргийн 21,6 хувийг бод мал, 78,3 хувийг бог мал эзэлж байсан бол, 1990-2009 онд нийт сүргийн 17,6 хувийг бод мал, 82,4 хувийг бог мал эзлэх болсон нь сүргийн бүтэц алдагдсаныг харуулж байна. 1990 оноос өмнө бог малын тоог нийт сүргийн 75 хувиас хэтрүүлэхгүй байх бодлого баримталж байсан нь сүргийн бүтцийг хадгалах зохистой арга хэлбэр байжээ. Сүүлийн жилүүдэд малын тоо толгойг олшруулах бодлого хэрэгжиж “Мянгат малчин” тодруулж эхэлсэн, ноолуурын үнэ буурснаас экспортын гаалийн татварыг тэглэсэн, ямаа бүрт 5000 төгрөгийн тусламж олгох болсон зэрэг хөнгөлөлт үйлчилгээг төрөөс үзүүлэх болсон нь ямааны тоо толгой өсөхөд ихээхэн нөлөөлсөн байна.

Малын тоо, толгойн өсөлт /мян.тол/

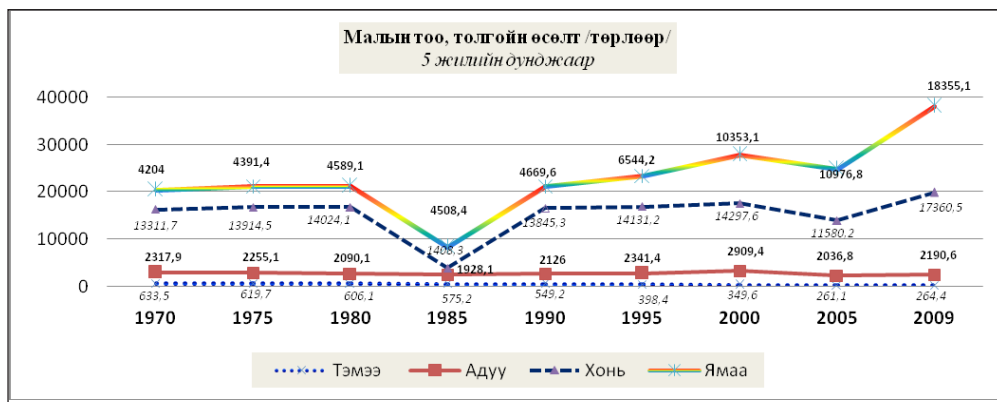
Хүснэгт 4

Он	Нийт малын тоо	Тэмээ	Адуу	Үхэр	Хонь	Ямаа	Хувийн малын тоо
1970	23430,4	633,5	2317,9	2107,8	13311,7	4204,0	5005,6
1975	23430,4	619,7	2255,1	2249,9	13914,5	4391,4	5002,8
1980	23741,6	606,1	2090,1	2432,2	14024,1	4589,1	4606,3
1985	23535,1	575,2	1928,1	23855,4	1408,3	4508,4	4644,8
1990	23807,8	549,2	2126,0	2617,6	13845,3	4669,6	6361,7
1995	26355,4	398,4	2341,4	2938,8	14131,2	6544,2	21124,6
2000	31457,3	349,6	2909,4	3547,4	14297,6	10353,1	29953,1
2005	26765,4	261,1	2036,8	1910,3	11580,2	10976,8	26184,7
2009	40594,7	264,4	2190,6	2424,1	17360,5	18355,1	40083,8

График 5

График 6

2.1.2. Малчдын тоо

1970-1990 оны дунджаар малтай өрхийн тоо мянга, 339,4 мянга, малчдын тоо 2980,2 мянга байсан бол 1990-2009 оны дунджаар малтай өрхийн тоо 4921,2 мянга, малчин өрх 3224,6 мянга, малчдын тоо 7098,5 мянга болж өссөн байна. Үүнийг 1970-1990 оны дундажтай харьцуулбал малтай өрхийн тоо 1,1 хувиар, малчин өрх 9,5 хувиар, малчин өрхийн тоо 2,3 хувиар тус тус өсчээ. /хүснэгт 4, график 6 / Малчдын тоог насны бүлгээр нь ангилан авч үзвэл 1970-1990 онд 16-35 хүртэл насны малчид 831,6 буюу нийт малчдын 27,9 хувийг, 36-55/60 хүртэл насны малчид 841,7 буюу 28,2 хувийг, тэтгэврийн насны малчид 132,4 мянга буюу 4,4 хувийг эзэлж байсан бол 1990-2009 оны дунджаар 16-35 хүртэл насны малчид 2758,7 буюу нийт малчдын 38,9 хувийг, 36-55/60 хүртэл насны малчид 1307,1 буюу 9,3 хувийг, тэтгэврийн насны малчид 843,7 мянга буюу 11,8 хувийг эзэлж байна. Үүнээс үзэхэд сүүлийн 20 жилд малтай өрхийн тоо 16-35 хүртэл насны малчид 3,3 хувиар, 35-55/60 хүртэл насны малчид 1,5 хувиар, тэтгэврийн насны малчид 6,3 хувиар тус тус өсчээ.

Малчдын тоо, насны бүрэлдэхүүн

Хүснэгт 5

Он	Малтай өрхийн тоо	Малчин өрхийн тоо	Малчдын тоо	Үүнээс		
				16-35 хүртэл насны	36-55/60 насны	Тэтгэврийн насны
1975	203,2	-	170,8	-	-	-

1980	206,8	-	154,8	61,1	71,2	18,7
1985	210,1	-	138,4	62,5	66,2	9,7
1990	242,6	67,9	132,1	67,1	59,4	5,6
1995	290,6	149,7	338,1	186,1	94,3	57,9
2000	274,3	184,4	411,8	230,4	126,4	58,6
2005	238,2	174,2	381,7	202,9	129,1	49,1
2009	226,4	170,7	360,1	171,2	141,8	47,1

График 7

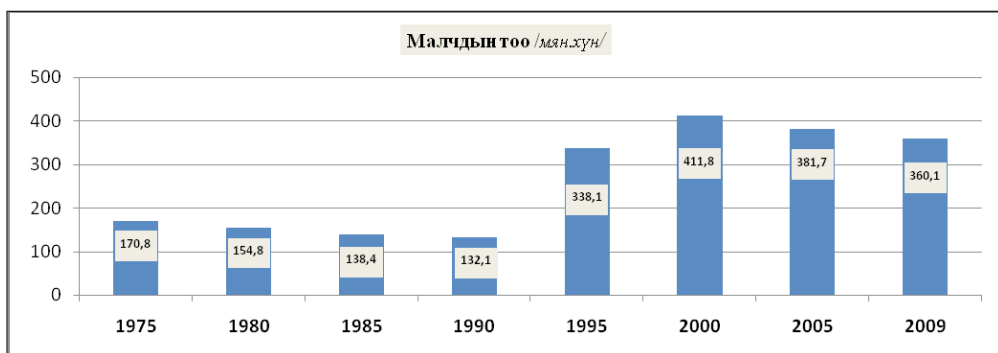
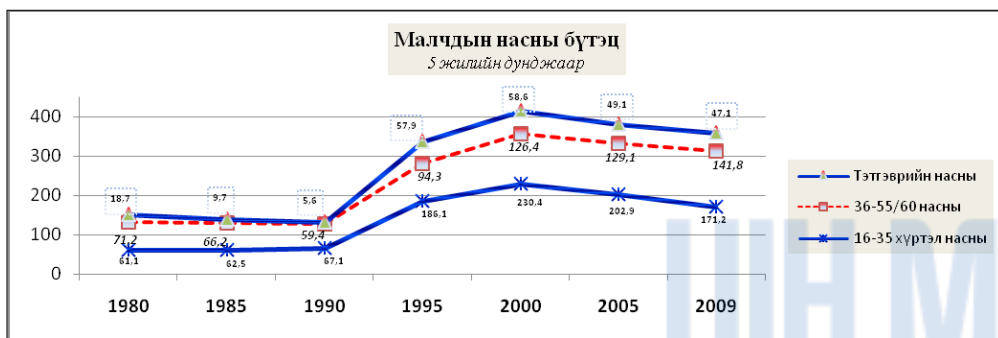

График 8

2.1.3 Мах, сүү, ноос, ноолуурын үйлдвэрлэл

- **Махны үйлдвэрлэл** /нядалгааны жингээр/ мян.тонн

Махны үйлдвэрлэл 1970-1990 онд нядалгааны жингээр 4680,1 мянган тонн мах үйлдвэрлэснээс тэмээний мах 188, адууны мах 619,8, үхрийн мах 1391, хонины мах 2017,5, ямааны мах 422,8, гахайн мах 37,3, шувууны мах 3,8 мянган тонн тус тус үйлдвэрлэсэн байна. 1990-2008 онд нядалгааны жингээр 4089,6 мянган тонн мах үйлдвэрлэснээс үхрийн мах 1270,7, хонь, ямааны мах 1967,3, гахайн мах 11,5, шувууны мах 0,5 мянган тонн үйлдвэрлэсэн байна. 1991-1994 онд адууны мах 68,7, тэмээний мах 140,9 мянган тонн үйлдвэрлэсэн бөгөөд 1995 оноос хойш адуу, тэмээний махны үйлдвэрлэлийг статистик үзүүлэлт гаргаагүй байна. 1970-1990 оны махны үйлдвэрлэлийг 1990-2008 оныхтой

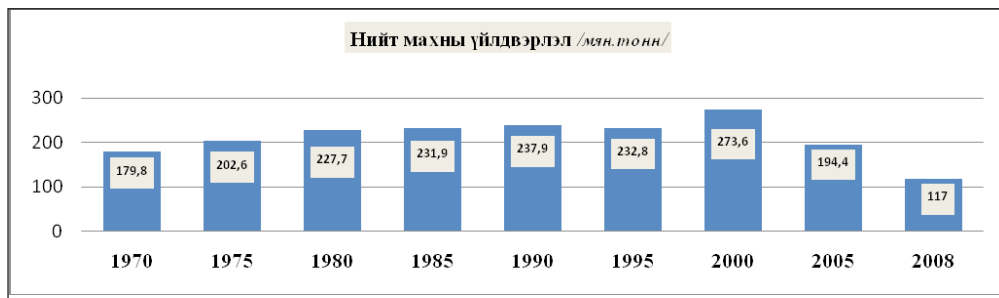
харьцуулахад нийт махны үйлдвэрлэл 590,5 мянган тонн, бодын мах 718,5, богийн мах 473, гахай, шувууны мах 29,1 мянган тонноор өссөн байна.

Махны үйлдвэрлэл /мян.тонн/

Хүснэгт 5

Он	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2008
Махны үйлдвэрлэл	179,8	202,6	227,7	231,9	237,9	232,8	273,6	194,4	117

График 7

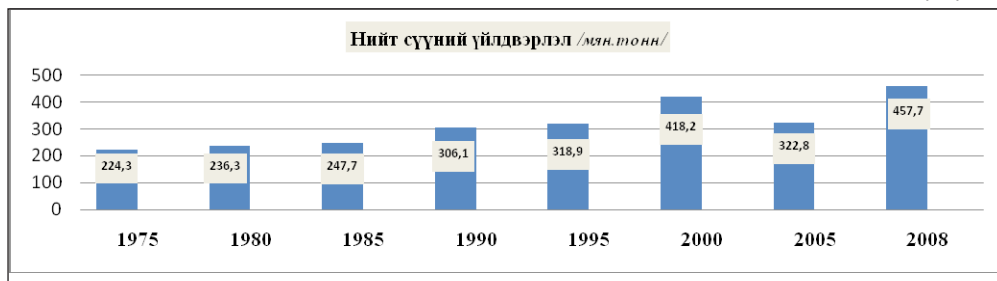
• Сүүний үйлдвэрлэл /мян.тонн/

Сүүний үйлдвэрлэл 1970-1990 онд 7936,1 мянган тонн үйлдвэрлэснээс ингэний сүү 47,9, гүүний сүү 416,6, үнээний сүү 6552,5, хонины сүү 712,4, ямааны сүү 207 мянган тонныг тус тус үйлдвэрлэсэн байна. 1990-2008 онд нийт 6642,2 мянган тонн сүү үйлдвэрлэсэн бөгөөд 1995 оноос хойш төрөл тус бүрээр статистикийн үзүүлэлт гаргаагүй байна.

Хүснэгт 6

Он	Сүү үйлдвэрлэлийн дүн /мян.тн/	Үүнээс				
		Ингэний сүү	Гүүний сүү	Үнээний сүү	Хонины сүү	Ямааны сүү
1975	224,3	1,5	9,3	195,1	12,8	1,4
1980	236,3	1,1	7,3	194,9	11,7	10,7
1985	247,7	1,0	11,4	231,9	13,2	11,9
1990	306,1	1,0	26,1	260,2	15,3	13,1
1995	318,9	0,8	32,	295,5	17,1	23,9
2000	418,2	-	-	-	-	-
2005	322,8	-	-	-	-	-
2008	457,7	-	-	-	-	-

График 8

- Ноосны үйлдвэрлэл /тонн/

Ноосны үйлдвэрлэл 1970-1990 онд тэмээний ноос 103936, бодын хөөвөр 44300,8, бодын хялгас 41663,6, ямааны ноолуур 39748,4, ямааны ноос 39748,4, хонины ноос 618,9 тонныг үйлдвэрлэсэн байна. 1990-2008 онд ямааны ноолуур 88849 тонн, хонины ноос 528,3 тонныг үйлдвэрлэсэн бөгөөд ямааны ноос, бодын хялгас, бодын хөөвөр, тэмээний ноосны статистик үзүүлэлтийг тооцож гаргаагүй учир 1970-1990 оны ноосны үйлдвэрлэлтэй жиших бололцоогүй байна. 1990-2008 онд ямааны ноолуурын үйлдвэрлэл огцом өссөн нь ноолуурын үнэ өссөн, малчид ноолуурын үнэ өссөнөөс ямааг голлон өсгөх болсон нь нөлөөлжээ.

Ноосны үйлдвэрлэл /тонн/

Хүснэгт 7

Үзүүлэлт	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2008
Хонины ноос	19000	20180	19700	20180	19220	20500	20100	13240	18266,6
Тэмээний ноос	3313,9	3120,1	3062,9	3003,4	2737,4	2078,1	-	-	-
Ямааны ноос	902,7	990,1	979,7	836,9	808,5	1001,9	-	-	-
Ямааны ноолуур	1027,9	1154,2	1237,8	1331,1	1326,6	1768	2920	3160	4900
Бодын хөөвөр	1447,3	1445,6	1296,2	1294,9	1327,9	1199,9	-	-	-
Бодын хялгас	1563,3	1387,9	1134,9	1091,5	969,7	903,1	-	-	-

2.1.4. Мал аж ахуйн зарим бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл

Мал аж ахуйн зарим бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл 1970-1990 онд цэцгийн тос 80510 тонн, өндөг 384,7 сая ширхэг, зөгийн бал 302,6 тонн, каракуль арьс 690.1 тонн, булганы арьс 510,6 тонн, хар үнэгний арьс 37,7 тонныг үйлдвэрлэсэн байна. Харин 1990-2008 онд өндөг 266,4 сая ширхэг, 1999-2008 онд адууны шир 39605,20, үхрийн шир 6479,7, хонины арьс 39865,9, ямааны арьс 27175,6 мянган тонныг тус тус үйлдвэрлэсэн байна.

Мал аж ахуйн зарим бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл /тонн/

Хүснэгт8

Он	Цэцгийн тос /тонн/	Өндөг / сая, ширхэг/	Зөгийн бал	Каракуль арьс	Булганы арьс	Хар үнэгний арьс	Арьс шир			
							Адууны	Үхрийн	Хонины	Ямааны
1970-1990	80510	384,7	302,6	690,1	510,6	37,7	-	-	-	-
1990-2008	-	266,4	-	-	-	-	39605,20	6479,7	39865,9	27175,6

2.1.5. Хөдөө аж ахуйн материал техникийн бааз хөгжсөн нь

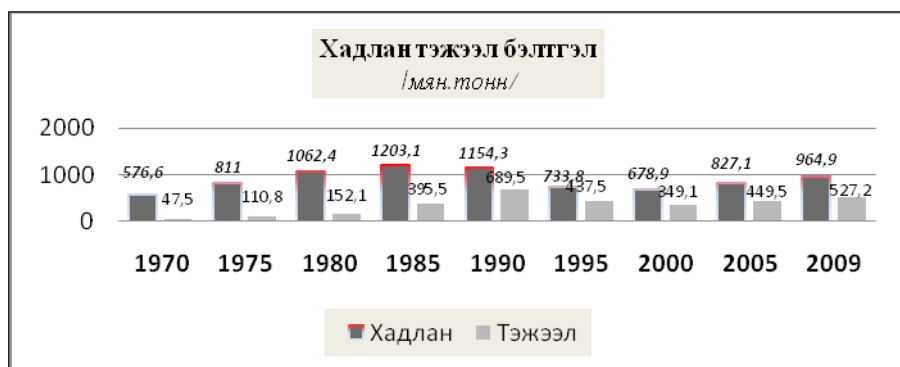
- Байгалийн хадлан, тэжээл бэлтгэл /төрөл, мян.тн/

Байгалийн хадлан, тэжээл бэлтгэлийн байдлыг 1970-2009 оны хооронд тав, таван жилээр нь дунджлан хүснэгтээр харууллаа. /Хүснэгт 9, График 10/ Хадлан, тэжээл бэлтгэлийн хувьд 1980-аад онд хамгийн их хадлан, тэжээл бэлтгэсэн байна. 2009 онд хадлан 964,9 мян.тонн, тэжээл 527,2 мян.тонныг бэлтгэсэн нь 1970 оны дундажтай харьцуулахад хадлан 1,7 хувиар, тэжээл 11,1 хувиар өссөн ч, хамгийн их хадлан тэжээл бэлтгэсэн 1985 оны дундажтай харьцуулахад хадлан 1,2 хувиар, тэжээл 1,3 хувиар буурсан үзүүлэлттэй байна.

Хүснэгт 9

Он	Хадлан	Нийт тэжээл
1970	576,6	47,5
1975	811,0	110,8
1980	1062,4	152,1
1985	1203,1	395,5
1990	1154,3	689,5
1995	733,8	437,5
2000	678,9	349,1
2005	827,1	449,5
2009	964,9	527,2

График 10

- Уст цэгийн тоо

Бэлчээрийг усжуулах зорилгоор 1990-ээд оныг хүртэл олон мянган инженерийн хийцтэй худаг барьж байгуулсан байна. 1989 оны эцэст 42925 худаг байсны 25740 нь инженерийн хийцтэй худаг байжээ. /Инженерийн хийцтэй худаг нь өрөмдмөл, уурхайн худгийг хэлж байна./ Нийгэм эдийн засгийн шилжилтийн жилүүдэд худаг, уст цэгт тавих анхаарал суларч, эзэнгүйдснээс дээрх инженерийн хийцтэй худгийн гуравны хоёр нь эвдэрч, тоногдож, ашиглалтгүй болсон байна. 2000 он гэхэд инженерийн хийцтэй худаг 8,2 мянга үлджээ.

Ашиглалтгүй болсон худгийн 70 гаруй хувь нь бэлчээрт байршиж байснаас бэлчээрийн усан хангамжийн түвшин бараг 2 дахин багасчээ. Иймд сүүлийн 10 гаруй жилд бэлчээрийн худгийг сэргээн засварлах, шинээр худаг гаргахад улсаас ихээхэн хэмжээний хөрөнгө нэмж гаргах шаардлагатай болсон тул “Төрөөс хүнс, хөдөө аж ахуйн талаар баримтлах бодлого”-ыг хэрэгжүүлэх арга хэмжээний төлөвлөгөөнд инженерийн хийцтэй худгийг сэргээн засварлах, шинээр гаргах ажлыг ихээхэн анхаарч улсын төсвөөс 0,7-3,2 тэрбум төгрөг зарцуулсан ч төдийлөн үр дүнтэй бус байна. Хүснэгтээс харахад нийт худгийн тоо 1990 оноос нэмэгдсэн үзүүлэлттэй байна.

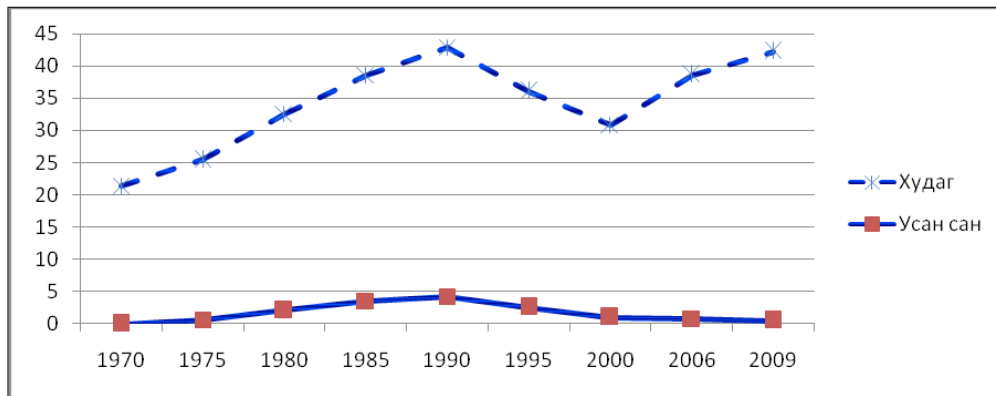
Уст цэгийн тоо /мян,ширхэг/

Хүснэгт 10

Онууд	Худгийн тоо				Усан сангийн тоо
	Бүгд	өрөмдмөл	уурхайн	энгийн	
1970	21,4	1,4	6	14	-
1975	25,5	2,2	8,7	14,6	0,6
1980	32,6	4,1	13,3	15,4	2,1
1985	38,6	5,9	16,3	16,5	3,5
1990	42,9	7,4	17,6	16,9	4,2
1995	36,1	5,4	13,4	17,2	2,6
2000	30,9	-	8,2	22,7	1,0
2006	38,7	-	10,0	28,6	0,8

2009	42,3	-	10,2	32,1	0,5
------	------	---	------	------	-----

Хүснэгт

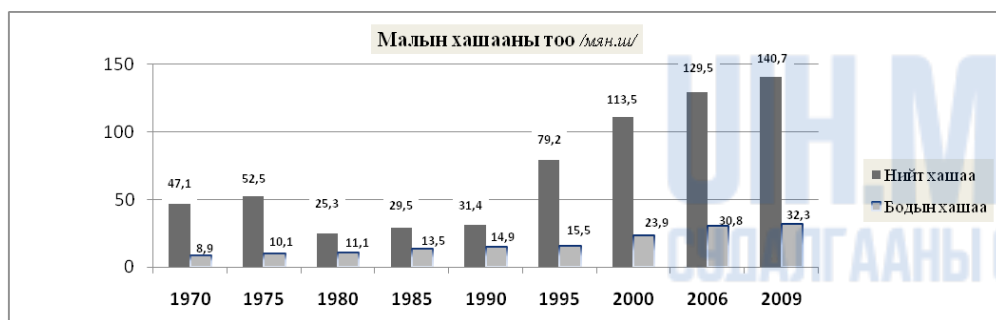

- Нийт хашааны тоо

Улсын хэмжээнд малын хашаа, байрны тоо сүүлийн жилүүдэд өсч байгаа ч чанарын хувьд төдийлөн сайн биш байгаа нь статистикийн мэдээллээс харагдаж байна. Нийт хашааны тоо 1970, 1975 оны үед багтаамж ихтэй, чанар сайтай, тооны хувьд 47,1-52,5 мянган ширхэг байсан бол 1980 оноос малын хашааны тоо 25,3-29,5 хүртлээ буурчээ.

Нийт хашааны тоо 1990 оноос 1,7 дахин өссөн боловч хашааны багтаамж, хашаажилтын түвшин үндсэндээ нэг хэмжээнд байгаа бөгөөд энэ хугацаанд дулаан байрны багтаамж 3,6 дахин, саравчтай хашааных 17,4 хувиар буурч, харин саравчгүй хашаа буюу хорооны тоо 8,0 дахин, тэдгээрийн багтаамж 7,7 дахин өсчээ. Үүнээс үзэхэд мал сүргийг цас, зуд, хүйтнээс хамгаалах дулаан байр, саравчтай хашаа цөөрч, саравчгүй хашаа, хорооны тоо нэмэгдсэн байна. Энэ нь 1970-1975 оны үед байсан дулаан байр, саравчтай байрыг буулган тарааж, дахин барихдаа зөвхөн саравчгүй хашаа болгон барьсантай холбоотой юм.

График 12

- ХАА-н мэргэжилтэн, техникийн тоо

Энд хөдөө аж ахуйн мэргэжилтэн, техникийн тоон үзүүлэлтийг 1989-2006 оны байдлаар авлаа. Учир нь статистикийн хорооноос өмнөх онуудад дээрх үзүүлэлтээр мэдээлэл гаргаагүй байна. Доорх хүснэгтээс харахад 1989 онд мал зүйч 1,2 мянга, малын эмч 1,8 мянга, байсан бол 2006 онд малын зүйч 0,8 мянга, малын эмч 1,8 байна. Техникийн тоон

үзүүлэлт ч мөн буурсан дүнтэй байна.

Хүснэгт 11

Онууд	Мэргэжилтэн /мян.хүн/				Техникийн тоо /мян.ш/			
	Мал зүйч	Малын эмч	Агрономич	Механик-жуулагч	Трактор	Үр тарианы комбайн	Тариа үрлэгч	анжис
1989	1,2	1,8	-	-	11,5	2,5	6,2	2,2
1990	-	-	-	-	-	-	-	-
1991	0,8	1,6	-	-	9,0	-	-	-
1992	0,5	1,7	-	-	-	9,0	5,3	1,6
1993	0,5	1,7	-	-	-	-	-	-
1994	0,3	1,7	-	-	-	-	-	-
1995	0,3	1,6	-	-	-	-	-	-
1996	0,4	1,5	-	-	7,0	7,0	2,9	1,4
2000	1,1	2,0	-	-	4,7	4,7	2,0	1,1
2003	0,9	2,0	-	-	-	-	-	-
2006	0,8	1,8	-	-	-	-	-	-

2.1.6 Мал аж ахуйн талаар төрөөс авсан арга хэмжээ, түүний үр дүн

Хөдөө аж ахуйн салбарын үйл ажиллагаа нь бусад хүчин зүйлээс илүүтэйгээр байгаль, цаг агаараас хамааралтай бөгөөд үйлдвэрлэсэн бүтээгдэхүүн нь үндсэндээ хүн амын хүнсний хэрэглээ, боловсруулах үйлдвэрлэлийн болон үйлчилгээний салбарын түүхий эдийн хэрэглээг хангахад чиглэгддэг. Дэлхийн олон улс орнуудын нэгэн адил манай улсын эдийн засгийн хөгжилд хөдөө аж ахуйн салбар нь ихээхэн чухал байр эзэлдэг салбарын нэг юм. Монгол улсын эдийн засгийн гол үндэс болсон хөдөө аж ахуйн салбар нь 2008 оны байдлаар улсын дотоодын нийт бүтээгдэхүүний 18,8 орчим, экспортын орлогын 10,0 гаруй хувийг бүрдүүлж нийт ажиллах хүчний 36,0 гаруй хувь нь энэ салбарт ажиллаж байна.

Хөдөө аж ахуйн салбарын дотоодын нийт бүтээгдэхүүний 89.3 хувийг мал аж ахуйн салбар дангаараа үйлдвэрлэж байна. Салбарын бүтцээр анхдагч салбар буюу хөдөө аж ахуйн салбар, үүний дотор мал аж ахуйн салбар 1999 он хүртэл ДНБ-ий 30-40 орчим хувийг үйлдвэрлэж, 2000 оноос хойш хөдөө аж ахуйн салбарт учирсан байгалийн гамшиг, үйлчилгээний салбарын өсөлтөөс шалтгаалж, хөдөө аж ахуйн салбарын ДНБ-д эзлэх хувийн жин буурч, үйлдвэрлэл, үйлчилгээний салбарын хувийн жин өссөөр байна.

- Төрөөс мал аж ахуйн салбарт үзүүлж буй дэмжлэг тусалцаа

1. Хууль эрх зүй хувьд:

1992 оны Монгол улсын Үндсэн хуульд “Мал сүрэг бол үндэсний баялаг мөн бөгөөд төрийн хамгаалалтад байна” хэмээн зааж өгсөнөөр мал аж ахуйн салбарын эрх зүйн зохицуулалтын үндэс суурийг тавьж өгсөн. Энэхүү хуультай уялдуулан “Малын удмын сан, эрүүл мэндийг хамгаалах тухай хууль”-ийг 2001 онд, “Мал хулгайлах гэмт хэрэгтэй тэмцэх тухай хууль”-ийг 2004 онд бусад холбогдох хууль тогтоомжуудын батлан гаргаж мөрдөж байна.

Мөн түүнчлэн сүүлийн жилүүдэд төр засгаас мал аж ахуйн салбарт төрөөс анхаарал нилээд хандуулах болсон ба үүний үр дүнд УИХ -аас “Төрөөс хүнс, хөдөө аж ахуйн талаар баримтлах бодлого /2003/, “Төрөөс малчдын талаар баримтлах бодлого” /2009/, “Бүсчилсэн хөгжлийн үзэл баримтлал” зэрэг төрийн бодлогын баримт бичгүүдийг батлан гаргаж мал аж ахуйн салбарт төрөөс баримтлах бодлого, чиглэлийг тодорхойлсон. Эдгээр эрх зүйн баримт бичгүүдэд тодорхойлсон зорилт, үзэл баримтлал, үе шатыг харгалзан тухайн үеийн нөхцөл байдалтай уялдуулан МУ-ын Засгийн газраас тодорхой бүс нутагт газар тариалантай хосолсон эрчимжсэн мал аж ахуйг хөгжүүлж, импортыг бууруулах, хүн амыг хүрэлцэхүйц, чанартай хүнсээр хангах томоохон зорилтуудыг хэрэгжүүлэхэд чиглэсэн арга хэмжээ авч хэрэгжүүлж байна.

- **Мал аж ахуйн салбарт мөрдөгдөж буй голлох хуулиуд:**
  - Монгол Улсын Үндсэн хууль
  - Мал хулгайлах гэмт хэрэгтэй тэмцэх тухай хууль
  - Малын удмын сан, эрүүл мэндийг хамгаалах тухай хууль
  - Хувь хүний орлогын албан татварын тухай хууль
  - Иргэний эрүүл мэндийн тухай хууль
  - Засгийн газрын тусгай сангийн тухай хууль
  - Монгол Улсыг хөгжүүлэх сангаас хөрөнгө зарцуулах тухай
  - Газрын тухай хууль
  - Усны тухай хууль
  - Хүнсний тухай хууль
  - Хоршооны тухай хууль
  - Газрын төлбөрийн тухай хууль
- **УИХ-ын тогтоолоор батлагдсан бодлогын болон бусад эрх зүйн актууд**
  - Төрөөс малчдын талаар баримтлах бодлого
  - Төрөөс хүнс, хөдөө аж ахуйн талаар баримтлах бодлого
  - Зөвшөөрөл олгох тухай
  - МУ-ын засгийн газрын үйл ажиллагааны хөтөлбөр
  - МУ-ын мянганы хөгжлийн зорилтод суурилсан үндсэний хөгжлийн цогц бодлого
  - МУ-ын төрөөс орон нутгийн хамгаалалтын талаар баримтлах бодлого батлах тухай
  - МУ-ын төрөөс хүн амын хөгжлийн талаар баримтлах бодлого
  - МУ-ыг бүсүүдийн хөгжлийн дунд хугацааны стратеги
  - МУ-ын эдийн засаг, нийгмийг 2010 онд хөгжүүлэх үндсэн чиглэл
- **Монгол улсын Засгийн газраас гаргасан эрх зүйн баримт бичгүүд:**
  - МУ-ын дээд боловсролын сургалтын байгууллагад суралцагчдад зээл олгох, эргэн төлүүлэх журам
  - МУ-ын дээд боловсролын сургалтын байгууллагад суралцагчдад зээл олгох, эргэн төлүүлэх журам
  - Журам батлах тухай /Мал хамгаалах сан бүрдүүлэх, захиран зарцуулах, тайлагнах журам
  - эрхлэх талаар авах зарим арга хэмжээний тухай
  - Журам батлах тухай /Малчдаас монгол ямааны ноолуур худалдан авсан

- үндэсний үйлдвэрлэгчдэд эргэлтийн хөрөнгийн зээлийн хүүгийн татаас олгох
- Ноолуурын салбарт 2012 он хүртэл хэрэгжүүлэх арга хэмжээний төлөвлөгөө батлах тухай
  - Журам батлах тухай /Улсын сайн малчин, Улсын тэргүүний тариаланч хамт олон, тариаланч шалгаруулах журам/
  - Малын удмын сангийн үндэсний төв, цөм сүргийн үндэсний төв байгуулах тухай
  - Мал эмнэлэг, үржлийн ажил үйлчилгээнд хяналт тавих журам
  - Мал эмнэлэг, ариун цэврийн магадлан шинжилгээ, баталгааны тэмдэг, түүнийг хэрэглэх журам
  - Мал өвөлжилт, хаваржилтийн бэлтгэл хангах, шалгах, дүгнэх заавар батлах тухай
  - Мал эмнэлгийн ариун цэвэр, халдваргүйжүүлэлтийн ажил зохион байгуулах
  - Мал бэлтгэх, тууварлах, тээвэрлэх, үйлдвэрийн хүлээн авах, үеийн мал эмнэлэг хорио цээрийн журам батлах тухай
  - Бод малыг индексжүүлсэн тамга, дугаарын сүлжээнд хамруулах тухай журам батлах тухай /ХХААС, ХЗДХС/
  - Гойд ашиг шимт мал шалгаруулах журам батлах тухай
  - Махны хяналтын дүрэм батлах тухай

Дээрхи хууль, эрх зүйн актууд нь Хөдөө аж ахуйн салбар тэр дундаа мал аж ахуйн салбарын эрх зүйн харилцааг зохицуулж буй хууль тогтоомжууд юм. Монгол улсын Засгийн газраас дотоодын болон гадаадын хөрөнгө оруулагчдын хөрөнгөөр олон тооны төсөл хөтөлбөрийг мал аж ахуйн салбарт хэрэгжүүлж байна. Эдгээр төсөл хөтөлбөрүүд нь Монгол Улсын Их Хурлаас баталсан бодлогын баримт бичгүүдийн хэрэгжүүлэхээр Засгийн газраас авч хэрэгжүүлж буй ажлууд юм. Үүнээс үзэхэд Мал аж ахуйн салбарын харилцаа нь эрх зүйн орчны хувьд нилээд бэхэжсэн салбар болсон нь харагдаж байна.

2. Зээл, тусламжийн хувьд

Сүүлийн жилүүдэд Засгийн газраас “Мал сүргийг ган зудаас хамгаалахад туслах”, “Малын эрүүл мэнд”, “Малын чанар сайжруулах” зэрэг томоохон хөтөлбөрүүдийг батлан гаргаж хэрэгжүүлж байгаа нь мал аж ахуйн үйлдвэрлэлд нааштай ахиц өөрчлөлт гарахад нөлөө үзүүлж байгаа нь эргэлзээгүй.

Малчид, иргэдэд хагас суурин, суурин хэлбэрийн эрчимжсэн аж ахуйг эрхлэх сонирхол нэмэгдэж байгааг харгалзан төр засгаас зохих дэмжлэг туслалцаа үзүүлсээр байна. Тухайлбал: 2000 оны эхээр байран маллагаатай суурин аж ахуй эрхлэгчдийн тоо улсын хэмжээнд 100 хүрэхгүй байсан бол 2000 оны сүүлээр 600-д хүрч өссөн байна. Мөн улсын хэмжээнд 1990-2001 оныг хүртэлх 10 жилийн хугацаанд хадлан тэжээл бэлтгэх зориулалтын техник хэрэгсэл ердөө 700-г оруулж ирсэн байсан бол сүүлийн жилүүдэд дотоод, гадаадын хөрөнгө, санхүүжилтийн эх үүсвэрийг ашиглаж бага оврын трактор, хадлан, тариалангийн дагалдах тоног төхөөрөмжийг худалдан авч малчид, иргэдэд 50-60 хувийн хөнгөлөлттэй үнээр олгож байна. Үүний үр дүнд улсын хэмжээнд хадлан тэжээл бэлтгэлийн хэмжээ ихээхэн нэмэгдэж байна.

Мал аж ахуйн тогтвортой хөгжлийг хангах нэг үндэс болох бэлчээрийн эзэмшил, ашиглалт, уст цэгийн хангамжийг сайжруулахад төр засаг анхаарлаа хандуулж сүүлийн жилүүдэд улсын төсвийн болон гадаадын төсөл, хөтөлбөрүүдийн хөрөнгөөр нийтдээ 4000 орчим худаг засварлаж ашиглалтанд оруулснаар 5,5 сая га бэлчээрийг сэргээж сайжруулсан

байна.Түүнээс гадна мал эмнэлэгийн арга хэмжээнд жил бүр 5,3 тэрбум гаруй төгрөг улсаас зарцуулж байна.

Худаг шинээр гаргах, сэргээн засварлах ажилд зарцуулсан хөрөнгийн хэмжээ

Хүснэгт-1

Он	Худаг шинээр гаргах ажилд зориулан улсын төсвөөс зарцуулсан хөрөнгийн хэмжээ /сая төгрөг/	Худгийн засварын ажилд зориулан улсын төсвөөс зарцуулсан хөрөнгийн хэмжээ /сая төгрөг/	Худгийн засварын ажилд зориулан гадаадын зээл тусламжаас зарцуулсан хөрөнгийн хэмжээ /сая төгрөг/	Нийт
1998	-	238,0	-	238,0
1999	-	282,0	-	282,0
2000	-	260,0	-	260,0
2001	-	391,0	-	391,0
2002	-	515,0	70,4	585,4
2003	-	450,0	519,3	969,3
2004	250,0	428,0	989,6	1667,6
2005	200,0	400,0	1087,3	1687,3
2006	1500,0	1700,0	696,5	3896,5
Нийт	1950,0	4664,0	3363,1	9977,1

Улсын төсвийн болон гадаадын зээл тусламжийн хөрөнгөөр засварласан болон шинээр гаргасан худгийн тоо

Хүснэгт - 2

Он	Улсын төсвийн хөрөнгөөр засварласан худгийн тоо	Улсын төсвийн хөрөнгөөр шинээр гаргасан худгийн тоо	Гадаадын зээл тусламжийн хөрөнгөөр засварласан болон шинээр гаргасан худгийн тоо	Нийт
1998	167	-	-	167
1999	170	-	-	170
2000	157	-	-	157
2001	254	-	-	254
2002	284	-	20	304
2003	273	-	176	449
2004	213	37	359	609
2005	191	29	371	591
2006	563	180	238	981

Нийт	2272	246	1164	3682
------	------	-----	------	------

/Эх сурвалж: “Усны үндэсний хөтөлбөр”-ийн ХХААХҮ-ийн салбарт хамаарах заалтын 2007 оны үйл ажиллагааны хэрэгжилтэд хяналт-шинжилгээ, үнэлгээ хийсэн дүн /2008.11.03/

Аливаа салбарын хөгжлийн үндэс, тулгуур, хөдөлгөгч хүч нь хүн билээ. Мал аж ахуйн салбарын хувьд малчин, малчин өрх юм. Өнөөгийн байдлаар улсын хэмжээнд 15,534 мянган өрхөд 400 мянга орчим малчин ажиллаж хүнс үйлдвэрлэж, аж үйлдвэрийн түүхий эд бэлтгэж байна. Малчдын маань 49,5 хувь нь 35 хүртлэх насны залуучууд байна. Мал аж ахуйн эрхлэгчдийн олонхид зах зээлийн үеийн аж ахуйг удирдан хөтлөх, захиран зарцуулах, арвижуулах, хөдөлгөөнд оруулах дадлага туршлага, чадвар дутмаг байна. Тэрчлэн малчдын хүүхэд сургууль завсардаж, мэргэжил боловсролгүй хүмүүс хөдөөд олшрох хандлагатай байгаа нь сэтгэл зовоосон асуудал юм.

Иймд малчид хөрөнгө хүч хөдөлмөрөө хорших, аж ахуй эрхлэх арга ажиллагаа, хөдөлмөр зохион байгуулалтыг сайжруулахын зэрэгцээ зах зээлд амьдрах ухаан, аж ахуйч сэтгэлгээг дээшлүүлэх зэрэг олон шаардлагаар дээд боловсрол эзэмших шаардлага тулгарч байгааг харгалзан “МУ-ын дээд боловсролын сургалтын байгууллагад суралцагчдад зээл олгох, эргэн төлүүлэх журам”, “МУ-ын дээд боловсролын сургалтын байгууллагад суралцагчдад зээл олгох, эргэн төлүүлэх журам”-уудыг батлан мөрдүүлж байна. 2000-2010 оны хооронд арван жилийн хугацаанд дээрхи журмын дагуу малчин өрхийн **32 мянга** гаруй оюутан хамрагдаж /Оюутны тоо давхардсан тоогоор/ **9057693.6** мянган төгрөгийн санхүүжилт хийгдсэн байна.

2000 - 2010 онуудад Монгол улсын дээд боловсролын сургалтын байгууллагад буцалтгүй тусламжаар малчин өрхөөс суралцагчдын судалгаа

Хүснэгт - 3

№	Үзүүлэлт	Малчин өрхөөс суралцагчдын тоо	Нийт санхүүжилт /мян.төгрөгөөр/
1	2000-2001 оны хичээлийн жил	273	71845.5
2	2001-2002 оны хичээлийн жил	970	264583.9
3	2002-2003 оны хичээлийн жил	2080	567694.6
4	2003-2004 оны хичээлийн жил	3807	984919.6
5	2004-2005 оны хичээлийн жил	5034	1343752.5
6	2005-2006 оны хичээлийн жил	5077	1331802.3
7	2006-2007 оны хичээлийн жил	4808	1231937.9
8	2007-2008 оны хичээлийн жил	4169	1062324.2
9	2008-2009 оны хичээлийн жил	3245	1292773.4
10	2009-2010 оны хичээлийн жилийн 9-3 сар	2795	906059.7
	Дүн		9057693.6

Тайлбар: Суралцагчдын тоо давхардсан тоогоор байгаа болно.

Эх сурвалж: БСШУЯ-ны харьяа Сургалтын төрийн сангаас ирүүлсэн мэдээлэл

Мөн түүнчлэн 2008 оны 10 дугаар сарын 09-ний “Монгол улсыг хөгжүүлэх сангаас хөрөнгө зарцуулах тухай” хуулийг батлан гаргаж нэг килограмм ноолуур тутамд 5000 төгрөгийг малчид болон мал бүхий иргэдэд нэг удаа олгож, **30,5 тэрбум** төгрөгийг Монгол улсыг хөгжүүлэх сангаас гаргахаар шийдвэрлэсэн. Энэ нь малчин өрх болон мал бүхий иргэдийг дэмсэн нэг арга хэмжээ байсан боловч нилээд хэл ам дагуулсан шийдвэр байсан.

Банкны зээл: Манай улсын ХААН, Анод, Монгол шуудан зэрэг арилжааны банкуудаас малчдад зээл олгож байна.

ХААН банкнаас 2000-2008 онд 11,810 зээлдэгчид олгосон 8,83 тэрбум төгрөгийн зээлийн үлдэгдэл 2,87 тэрбум төгрөг нь 3,081 зээлдэгчид хамрагдаж байсан бол, 2007 онд 64,734 зээлдэгчийн 99,17 тэрбум төгрөгийн зээлийн үлдэгдэлтэй болж, 2009 оны 3-р сарын 31-ний байдлаар өссөн дүнгээр 66345 зээлдэгчид 81,91 тэрбум төгрөгийн зээлийн үлдэгдэлтэй байна.

ХААН банк 2000-2009 онд өссөн дүнгээр 440,006 зээлдэгчид 515,84 тэрбум төгрөгийн зээл олгож, 373,661 зээлдэгчийн 433,92 тэрбум төгрөгийн зээл нөхөн төлөгдөж, 2009 оны 03 сарын 31-ны байдлаар 66,345 зээлдэгчид хамаарах 81,91 тэрбум төгрөгийн зээл төлөгдөөгүй байна. Анод банкнаас Завхан, Баян-Өлгий аймгийн салбараар дамжуулан 35 зээлдэгчид 41,42 сая төгрөгийн зээл олгосноос 5 зээлдэгчид хамаарах 11,78 сая төгрөгийн зээлийн хугацаа хэтэрсэн байна.

Монгол шуудан банкнаас орон нутаг дахь салбаруудаараа дамжуулан бүх хот, аймгийн малчдад зориулан 11982 зээлдэгчид 16,98 тэрбум төгрөгийн зээл олгож, 2009 оны 12 сарын 31-ний байдлаар 10431 зээлдэгчид хамаарах 14,48 тэрбум төгрөгийн зээлийн үлдэгдэлтэй байна.

Арилжааны банкнаас малчдад олгосон зээлийн тооцоо

/мян.төг/ 2009.03.31-ний байдлаар

Хүснэгт - 4

№	Зээлийн нэр	Банкны нэр	Зээл олголт		Зээлийн үлдэгдэл		
			Тоо	Хэмжээ	Тоо	Хэмжээ	Хувиар %
1	Малчдын зээл	ХАА-н банк	440.006	515.841.150	66.345	81.919.858	15.9
2	Малчдын зээл	Монгол шуудан банк	11.982	16.172.717	10.431	14.485.546	89.6
3	Малчдын зээл	Анод банк	35	41.422	35	41.422	100
4	Дүн		452.023	532.054.989	76811	96.446.826	18.1

/Эх сурвалж: Малчдын зээлийн талаархи судалгаа-УИХТГ-ын Судалгааны төв. 2009 он/

Уг судалгаанд МУ-ын нийт мал сүрэг (барьцааны үнээр нь тооцвол)-ийн 12,6 хувь нь арилжааны банкнаас малчдын авсан зээл (үлдэгдэл)-ийн барьцаанд байгаа бөгөөд барьцаанд авсан тооцооны үнэ нь Үндэсний Статистикийн хорооноос гаргасан үүнээс **бод малд** 15,0-18,3 хувь, **бог малд** 25-28,6 хувиар хямд байна гэсэн дүгнэлтийг хийсэн байна.

1992 оноос хойш Хөдөө аж ахуйн салбарт гадаадын зээл тусламжийн хөрөнгөөр том жижиг 80 гаруй төсөл хөтөлбөрийн бүсийн болон орон нутаг, улсын хэмжээнд хэрэгжүүлсэн

байна. Буцалтгүй тусламжаар нийт 75 төсөл, хөтөлбөр хэрэгжүүлж **101,477,689** ам долларын хөрөнгө оруулалт хийгдсэн байна.

Буцалтгүй тусламжаар одоо хэрэгжиж буй төслүүдэд:

Хүснэгт - 5

№	Төслийн нэр	Төсөвт өртөг /ам.дол/	Эхэлсэн огноо	Дуусах огноо	Хэрэгжүүлэгч байгууллага	Хандивлагч улс
1	Говийн бүсийн эдийн засгийг хөгжүүлэх санаачлага	10,000,000	2004	2008	ХХААЯ	АНУ
2	Говийн бүсийн өсөлтийг хангах санаачлага	980,000	2004	2008	Аж үйлдвэр	АНУ
3	Дорнод Монголыг хөгжүүлэх ХАА-н мастер төлөвлөгөө боловсруулах	2,500,000	2008	2009	ХХААЯ	БНСУ
4	Төвийн аймгуудад мал эзмэгжүүлэх төсөл	440,909	2007	2009	ХХААЯ	БНЧУ
5	Тогтвортой амжиргаа төсөл	3,905,000	2008	2012	Сангийн яам	Дэлхийн банк
6	Тогтвортой амжиргаа төсөл	8,656,000	2008	2012	Сангийн яам	Дэлхийн банк
7	Малын эрүүл мэнд мал аж ахуйн зах зээлийн төсөл	9,000,000	2007	2011	ХХААЯ, Сангийн яам	Европын холбоо
8	Тогтвортой амжиргаа-2	10,000,000	2008	2013	Сангийн яам	Европын холбоо
	Нийт	36,481,909				

/Эх сурвалж: Сангийн яамнаас ирүүлсэн мэдээлэл, хувийг хавсралтаар хавсаргав/

3. Татвар /хөнгөлөлт, чөлөөлөлт/-ын хувьд:

Төр, засаг мөнгө зээл, хөрөнгө оруулалт, татвар, даатгалын уян хатан бодлого баримталж мал сүргийг ган, зуд, түймэр, үер, гоц халдварт өвчний хөнөөлөөс урьдчилан сэргийлэх, гай гамшиг болсон тохиолдолд хөрөнгө хүчийг зохицуулах тогтолцоо, механизм бий болгох чиглэлээр ажиллаж ирсэн бөгөөд хойшид ч ажиллах болно. Өнөөдөр мал аж ахуйн салбарт үнэ бүрэн чөлөөлөгдсөний зэрэгцээ татварын хамгийн хөнгөлөлттэй бодлого үйлчилж байна. Тухайлбал “Хувь хүний орлогын албан татварын тухай хууль”-д 2009 оны 06 сарын 11-ний өдрийн хуулиар нэмэлт өөрчлөлт оруулж малчин өрх, мал бүхий этгээдийн олсон орлогыг хувь хүний орлогын албан татвараас бүрэн чөлөөлөх шийдвэр гаргасан.

Сүүлийн жилүүдэд төрөөс хөдөө аж ахуйн салбарыг дэмжих бодлогыг баримталж төрөл бүрийн арга, хэлбэрээр дэмжлэг туслалцаа үзүүлж байгаагийн нэг хэлбэр нь энэхүү шийдвэр юм. Малчин өрх, малчин нь одоогоор нийгмийн даатгалын шимтгэл, малын хөлийн татвар, зарим нэг албан татвар /буу, автотээврийн татвар/ зэрэг албан татварыг төлдөг бөгөөд эрүүл мэндийн даатгалын хувьд сайн дураараа төлж байна. Малчин

өрх болон мал бүхий 150534 өрхөөс 1999-2009 оныг хүртлэх арван жилийн хугацаанд 49647495,6 мянган малд 1778458,6 мянган төгрөгийн татвар төлсөн байна. /Хүснэгт-5/

Мал бүхий иргэний орлогын албан татварын ногдуулалтын мэдээлэл

Хүснэгт - 6

Үзүүлэлт		1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Татвар ноогдсон	Мал бүхий өрхийн тоо	163,835	120861	63157	94138	118509	115930	118896	119127	135163	146333	150534
	Малын тоо	13046631,7	19127115,2	15531740,5	20723279,2	23703378,9	24099591,2	30154075,2	32556976,7	39019145,7	46977228,5	49647495,6
Татварын дүн		691031,9	1258685,89	1102421,7	1530214,4	1690927,5	1836330,7	2128525,7	2290902,6	2649715,0	3248056,9	1778458,6

/Эх сурвалж: Үндэсний татварын ерөнхий газраас ирүүлсэн мэдээлэл/

Мөн түүнчлэн “Зарим бараанд ногдуулах экспортын гаалийн татварын хэмжээ тогтоох тухай” 1996 оны 3 дугаар сарын 29-ний өдрийн хуулиар ямааны ноолуурын экспортын гаалийн татварыг /боловсруулаагүй/ килограмм тутамд 4000 төгрөг байхаар хуульчилсан. Гэсэн хэдий ч дэлхийн зах зээл дээрхи ноолуурын ханшийн уналтаас шалтгаалан ноолуурын үнэ унасантай холбогдуулан 2005 оны 7 дугаар сарын 7-ны өдрийн хуулиар энэхүү заалт хүчингүй болгож одоогоор Монгол улс ямааны боловсруулаагүй ноолуурыг ямар ч гаалийн албан татваргүйгээр экспортлож байна.

2.2 Газар тариалан Монгол улсын хөдөө аж ахуйн гол салбарын нэг болох нь

2.2.1. Газар тариалангийн үйлдвэрлэлтийн хөгжил

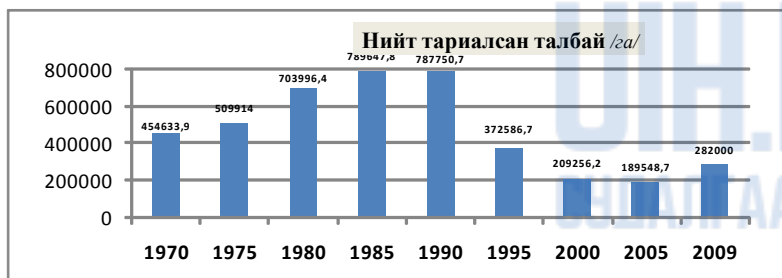
Газар тариалангийн үйлдвэрлэл

Хүснэгт

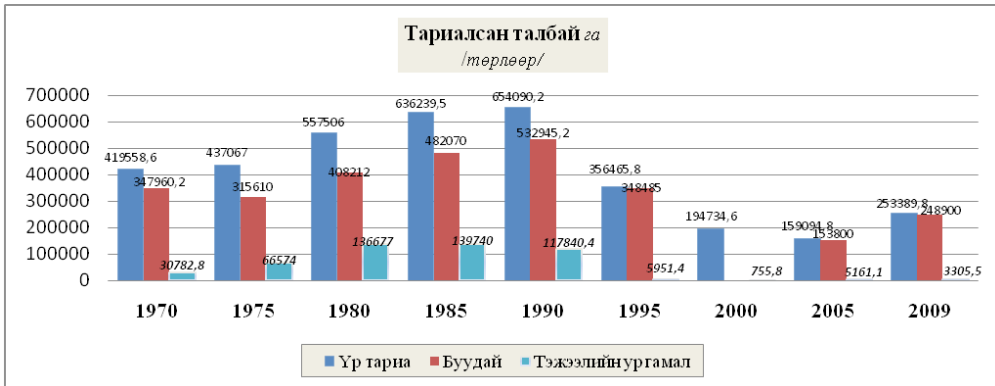
Он	Тариалсан талбай /га/						Хураасан ургац /тн/				
	Нийт тариалсан	Үр тариа	буудай	төмс	Хүнсний ногоо	Тэжээлийн ургамал	Үр тариа	буудай	төмс	Хүнсний ногоо	Тэжээлийн ургамал
1970	454633,9	419558,6	347960,2	2873,7	1418,8	30782,8	326536,1	288133,9	22001,0	12571,4	47524,8

1975	50914,0	437067,0	315610,0	4309,0	1964,0	66574,0	536334,0	412997,0	42290,0	19126,0	164463,1
1980	703996,4	557506,0	408212,0	7450,9	2362,5	136677,0	286823,9	229806,3	39340,7	25982,7	102797,5
1985	789647,8	636239,5	482070,0	10338,1	3330,2	139740,0	886171,0	688461,5	113854,4	41187,9	601234,3
1990	787750,7	654090,2	532945,2	12167,0	3649,9	117840,4	718334,6	596205,9	131053,4	41742,4	527142,3
1995	372586,7	356465,8	348485,0	6225,7	3243,8	5951,4	261427,6	256741,1	51980,7	27287,8	18666,8
2000	209256,2	194734,6	-	7882,6	5373,3	755,8	142066,1	138700,0	58907,2	43999,4	4115,0
2005	189548,7	159094,8	153800,0	9757,8	5887,9	5161,1	75468,5	73500,0	82841,4	64159,6	8328,0
2009	282000,0	253389,8	248900,0	13524,0	6517,9	3305,5	391700,0	388100,0	151200,0	78000,0	10400,0

График

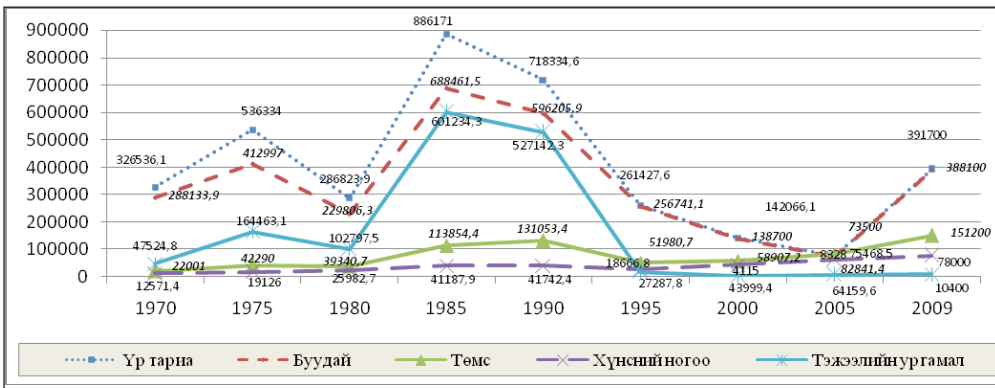

График

Хураасан ургац

График

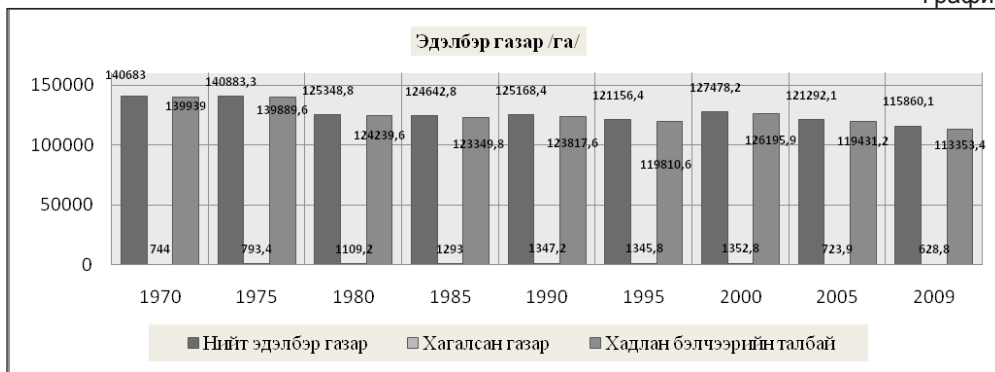
- 2.2.2. Хөдөө аж ахуйн газар эдэлбэр, тариалсан талбай, хөдөө аж ахуйн эдэлбэр газар /га/

Хүснэгт 8

Он	Эдэлбэр газар	Үүнээс		Нийт тариалсан талбай	Үүнээс			
		Хагалсан газар /га/	Хадлан бэлчээрийн талбай		Үр тариа	Төмс	Хүнсний ногоо	Тэжээлийн ургамал
1970	140683,0	744,0	139939,0	454633,9	419558,6	2873,7	1418,8	30782,8
1975	140883,3	793,4	139889,6	486695,6	426735,6	3562,6	1756,8	54634,3
1980	125348,8	1109,2	124239,6	642651,6	530113,6	6334,6	2231,9	103971,5
1985	124642,8	1293,0	123349,8	718905,4	582765,6	41320,6	2886,5	124988,5
1990	125168,4	1347,2	123817,6	811565,8	644332,2	12302,1	3953,2	150916,1
1995	121156,4	1345,8	119810,6	558823	511963,8	8339,4	2809,6	35082,6
2000	127478,2	1352,8	126195,9	302749,6	286054,4	7655,3	4626,7	3268,8

2005	121292,1	723,9	119431,2	223853,2	200386,8	9270	5869,1	3664,5
2009	115860,1	628,8	113353,4	167853,1	163829,7	12000,1	6236,2	4411,2

График

2.2.3 Газар тариалангийн салбарт төрөөс авч хэрэгжүүлж буй арга хэмжээ

“Төрөөс хүнс, хөдөө аж ахуйн талаар баримтлах бодлого”-д “хөрс, уур амьсгал, эдийн засгийн нөөцөө зохистой ашиглаж, техник, технологийн дэвшлийг нэвтрүүлж, тариалангийн бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэлийг нэмэгдүүлэхэд газар тариалангийн бодлого чиглэгдэнэ” гэж заасан нь ойрын 15 жилд баримтлах бодлогын үндсэн үзэл баримтлал болж байна.

Өнгөрсөн жилүүдэд Газрын тухай, МУ-ын иргэнд газар өмчлүүлэх тухай хууль, Үр тариалангийн даатгалын тухай, Тариалангийн тухай зэрэг хуулиудыг батлан хэрэгжүүлж байгаа нь нийгэм, эдийн засгийн шинэ нөхцөл, зах зээлийн орчинд газар тариалан эрхлэх эрх зүйн орчныг бүрдүүлэхэд чухал ач холбогдолтой юм. Энэ нь тариалангийн талбайг зүй зохистой ашиглах, хөрсний үржил шим, ургацыг хамгаалах, газар тариаланд гадаад, дотоодын хөрөнгө оруулалтыг татах, даатгалын системд хамруулах эрх зүйн хэм хэмжээг тодорхой болгосон билээ.

Дээрхи хууль болон бодлогын баримт бичгүүдийг хэрэгжүүлэхээр Монгол Улсын Засгийн газраас 2010 оныг “Төрөөс малчдын талаар баримтлах бодлого”-ыг хэрэгжүүлэх жил болгон, уг бодлогын хүрээнд хэрэгжүүлэх ажлыг эрчимжүүлэх арга хэмжээ авч ажиллаж байна.

УИХ-аас газар тариалангийн салбарын эрх зүйн харилцааг зохицуулсан шийдвэр гаргасанаас хойш үе үеийн Засгийн газрууд газар тариалангийн салбарыг дэмжсэн үйл ажиллагаануудыг хэрэгжүүлж байсан бөгөөд одоо ч тэрхүү үйл ажиллагаа нь улам эрчимтэй өрнөж аж ахуй нэгж, байгууллага, иргэдийн газар тариалангийн хөдөлмөр эрхлэх хандлага сүүлийн жилүүдэд нилээд нэмэгдэж байна. Үүнийг төрөөс дэмжиж гадаадын болон дотоодын хөрөнгө оруулалтаар томоохон төсөл, хөтөлбөрүүдийг хэрэгжүүлж байна. Тухайлбал:

- Засгийн газраас “Үр” дэд хөтөлбөрийг 2001 оноос хэрэгжүүлж нийтдээ 1.09 тэрбум төгрөгийн зээлийн дэмжлэгийг 14 аж ахуй нэгжид үзүүлснээр 14.4 мянган тонн элит болон сортын үр гаргаж аж ахуй нэгж, иргэдэд нийлүүлсэн байна. Мөн түүнчлэн сүүлийн 5 жилд давхардсан тоогоор мянга гаруй аж ахуй нэгж, байгууллагад нийтдээ 80.8 мянган тонн үрийг хөнгөлөлттэй олгосон нь тариаланчдад үзүүлсэн томоохон дэмжлэг болсон байна.

Монгол Улсын Засгийн газар хүн амын хүнсний хангамж, аюулгүй байдлыг хангах

зорилтын хүрээнд “Атрын гурав дах аян” тариалангийн хөгжлийн Үндэсний хөтөлбөрийг 2 дах жилдээ амжилттай хэрэгжүүлж байна.

Засгийн газар хөтөлбөрийн хүрээнд давхардсан тоогоор тариалан эрхлэгч 1500 гаруй аж ахуй нэгж, иргэнд 7,8 мянган тонн шатахуун, 23,3 мянган үр, 1000 тонн эрдэс бордоо, 225,0 тонн ургамал хамгаалалын бодис олгож дэмжлэг үзүүлсний үр дүнд төлөвлөсөн хэмжээндээ тариалалтыг явуулж, 2008 онд 256,4 мянга, 2009 онд 269,0 мянган га-д чанар сайтай уринш бэлтгэсэн байна. “Ногоон хувьсгал” хөтөлбөр болон НҮБ-ын Хүнс, хөдөө аж ахуйн байгууллагаас хэрэгжүүлж буй төслийн хүрээнд 940 га-д тариалах төмс, хүнсний ногооны үрийг 8,0 мянган өрхөд олгосон нь орлого багатай өрхийн амжиргаанд зохих нөлөө үзүүлсний зэрэгцээ төмс, хүнсний ногооны үйлдвэрлэлийг 12-16 хувиар өсгөсөн байна.

Татварын хувьд газар тариалан эрхлэгчид нь Хувь хүний орлогын албан татвар төлж байна. Газар тариалан эрхлэгчдэд зориулсан тусгай зохицуулалт байхгүй бөгөөд Газар тариалангийн даатгалын тухай хууль болон Тариалангийн тухай хуулиар газар тариалан эрхлэгчдийг дэмжиж байна. Тариаланд ашиглах техник тоног төхөөрөмж сэлбэг хэрэгсэл, услалтын системийн тоног төхөөрөмж, ургамал хамгааллын бодис, бордоог гаалийн болон нэмэгдсэн өртгийн албан татвараас чөлөөлсөн шийдвэр гаргасан нь энэ салбарт төрөөс авч буй томоохон дэмжлэг туслалцаа болсон.

* * *

Хавсралт

Газар тариалангийн салбарын эрх зүйн харилцааг зохицуулж буй Монгол улсын хууль, тогтоомжууд

№	Эрх зүйн актын нэр	Зохицуулсан байдал
1	Монгол Улсын Үндсэн хууль 1992 он	1. Монгол Улсад газар, түүний хэвлий, ой, ус, амьтан, ургамал болон байгалийн бусад баялаг гагцхүү ард түмний мэдэл, төрийн хамгаалалтад байна.
2	Засгийн газрын тусгай сангийн тухай хууль 2006-06-29	5.4.Тусгай сан дараахь төрөлтэй байна: 5.4.14. Тариаланг дэмжих сан; 24 дүгээр зүйл. Тариаланг дэмжих сан 24.1.Энэ хуулийн 6.5.3-т заасан Тариаланг дэмжих сангийн хөрөнгийг дор дурдсан арга хэмжээг санхүүжүүлэхэд зарцуулна: 24.1.1. усалгаатай тариаланг хөгжүүлэх, услалтын систем байгуулах, сэргээн засварлах; 24.1.2. тариалангийн газрыг нөхөн сэргээх, хөрсний үржил шимийг сайжруулах; 24.1.3. таримал ургамлын үрийн аж ахуйг хөгжүүлэх; 24.1.4. хөдөө аж ахуйн техник, технологийн шинэчлэлт хийх; 24.1.5. тариалангийн үйлдвэрлэл эрхлэгчээс стандартын шаардлага хангасан буудай худалдан авах; 24.1.6. тусгай сангийн үндсэн хөрөнгөд засвар үйлчилгээ хийх.

3	Газрын тухай хууль 2002-06-07	<p>10.1. Монгол Улсын газрын нэгдмэл санг дараахь байдлаар ангилна: 10.1.1. хөдөө аж ахуйн газар; 11.1. Хөдөө аж ахуйн газарт бэлчээр, хадлан, тариалан, атаршсан газар, хөдөө аж ахуйн барилга байгууламжийн дэвсгэр, хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэлийн хэрэгцээнд зориулсан бусад газар хамаарна.</p> <p>29 дүгээр зүйл. Эрхийн гэрчилгээгээр эзэмшүүлэх газрын хэмжээ, байршил</p> <p>29.1. Иргэнд гэр бүлийнх нь хамтын хэрэгцээнд зориулан хувийн гэр, орон сууцны хашаа барих зориулалтаар үнэ төлбөргүй эзэмшүүлэх газрын хэмжээ 0,07 га-гаас илүүгүй байна.</p> <p>29.2. Энэ хуулийн 29.1-д зааснаас гадна гэр бүлийнх нь хамтын хэрэгцээнд зориулан хүнсний ногоо, жимс, жимсгэнэ, таримал ургамал тарих зориулалтаар иргэнд 0,1 га-гаас илүүгүй газар үнэ төлбөргүй эзэмшүүлж болно.</p> <p>29.3. Багийн иргэдийн Нийтийн Хурлын санал, сумын иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурлын шийдвэрийг үндэслэн, тариалангийн газрыг газар тариалангийн салбарт олон жил тогтвортой ажилласан иргэнд гэр бүлийнх нь хамтын хэрэгцээнд зориулан Засгийн газраас тогтоосон журмын дагуу давуу эрхээр эзэмшүүлж болно. Нэг иргэнд давуу эрхээр эзэмшүүлэх тариалангийн газрын хэмжээ нь үр тарианы зориулалтаар 100 га хүртэл, төмс, хүнсний ногооны зориулалтаар 5 га хүртэл байна.</p>
4	Газрын төлбөрийн тухай хууль 97-04-24	<p>4. Газрын төлбөрийг эзэмшил, ашиглалтад олгосон газрынх нь нийт хэмжээгээр тооцно.</p> <p>7 дугаар зүйл. Газрын төлбөрийн хувь, хэмжээ</p> <p>1. Газрын төлбөрийг түүний суурь үнэлгээнээс энэ хуулийн 6 дугаар зүйлд заасан үзүүлэлтээр дараахь хязгаарт багтаан хувь, хэмжээгээр тогтооно: 1/ нэг хонин толгойд ногдуулах бэлчээрийн газрын төлбөрийн хязгаар 0,01-0,03 хувь; 2/ эзэмшиж, ашиглаж байгаа нэг га тариалан, хадлангийн газрын төлбөрийн хязгаар 0,01-0,03 хувь; 3/ эзэмшиж, ашиглаж байгаа хот, тосгон, бусад суурины нэг га газрын төлбөрийн хязгаар 0,1-1,0 хувь; 4/ зам, шугам сүлжээний газрын километр тутмын газрын төлбөрийн доод хязгаар 1500 төгрөг, дээд хязгаар 7500 төгрөг;</p> <p>8 дугаар зүйл. Газрын төлбөрөөс чөлөөлөх</p> <p>1. Дараахь төлбөр төлөгчийг дор дурдсан газрыг эзэмшиж, ашигласны төлбөрөөс чөлөөлнө: 1/ малчин өрхийг бэлчээр, хадлангийн газрын; 2/ Монгол Улсын иргэнийг ахуйн зориулалтаар эзэмшиж, ашиглаж буй 0,07 га хүртэлх хэмжээний газрынх нь төлбөрийн 90 хувиар;</p>
5	Тариалангийн тухай хууль 2004-04-22	<p>Энэ хуулийн зорилт нь тариалангийн үйлдвэрлэлийг дэмжих, тариалангийн газрыг зүй зохистой ашиглах, үржил шимийг нь хамгаалахтай холбогдон иргэн, төр, аж ахуйн нэгж, байгууллагын хооронд үүсэх харилцааг зохицуулахад оршино.</p> <p>3.1.1. "тариалангийн газар" гэж тариалангийн үйлдвэрлэл эрхлэх зориулалттай иргэн, төр, аж ахуйн нэгж, байгууллагын өмчлөл, эзэмшил, ашиглалтад байгаа энэ хуулийн 8 дугаар зүйлд заасан газрыг;</p>

6	Усны тухай хууль 2004-04-22	Энэ хуулийн зорилт нь ус, түүний сав газрыг зохистой ашиглах, хамгаалах, нөхөн сэргээхтэй холбогдсон харилцааг зохицуулахад оршино. "Усалтын систем" гэж бэлчээр, хадлан, тариаланг услах зорилгоор гадаргын болон газрын доорхи усыг хуримтлуулах, дамжуулах, хуваарилах, түгээх, илүүдэл усыг зайлуулах зориулалт бүхий усны барилга байгууламж, тоног төхөөрөмжийг багтаасан иж бүрэн цогцолборыг; "ус хэрэглэгч" гэж ашиг олох зорилгогүйгээр унд, ахуйн хэрэглээ болон мал аж ахуй, газар тариаланд ус, усан орчинг ашигладаг хэрэглэгчийг.
7	Таримал ургамлын үр сортын тухай 99-06-17	Энэ хуулийн зорилт нь Монгол Улсын нутаг дэвсгэр дээр таримал ургамлын удмын санг хамгаалах, сортыг сорих, баталгаажуулах, үрийн ба сортын чанарт хяналт тавих, үрийн нөөцийн улсын сан бүрдүүлэх, зарцуулахтай холбогдсон харилцааг зохицуулахад оршино. Байгалийн гамшгийн улмаас тариалах үрээ нөөцөлж чадаагүй үйлдвэрлэгч болон хүнс, тэжээлийн үр тарианы үйлдвэрлэл дагнан эрхэлдэг иргэн, аж ахуйн нэгж, байгууллагад үр нийлүүлэх, үр шинэчлэх зорилгоор үрийн нөөцийн улсын сан бүрдүүлнэ.
8	Үрийн тариалангийн даатгалын тухай хууль 99-07-02	Энэ хуулийн зорилт нь Монгол Улсын нутаг дэвсгэр дээр үрийн тариаланг заавал даатгуулахтай холбогдсон даатгалын компани болон иргэн, аж ахуйн нэгж, байгууллагын хооронд үүсэх харилцааг зохицуулахад оршино. «үрийн тариалан» гэдэгт үрийн зориулалтаар ашиглахаар тариалсан үр тариаг: "үр тариа" гэдэгт усалгаатай болон усалгаагүй нөхцөлд тариалсан буудай, арвай, хошуу будаа, сагад будаа, хөх тариа, тритикале, бог будаа, эрдэнэ шиш, буурцагт ургамлыг. 5.1. Үрийн тариаланг дараахь эрсдэлээс заавал даатгана: 5.1.1. байгалийн эрсдэл: ган, үер, хүчтэй салхи, шуурга, мөндөр, хяруу, цас, цочир хүйтрэл зэрэг; 5.1.2. ургамлын гоц хөнөөлт өвчин; 5.1.3. хөнөөлт шавьж, мэрэгчид; 5.1.4. түймэр.
9	Хүнсний тухай хууль 99-10-07	Энэ хуулийн зорилт нь хүн амын хүнсний хэрэгцээ, аюулгүй байдлыг хангах, хүнсний үйлдвэрлэл, үйлчилгээтэй холбогдон төр, иргэн, хуулийн этгээдийн хооронд үүсэх харилцааг зохицуулахад оршино. «стратегийн хүнс» гэж монгол хүн хүнсэндээ хэрэглэж дадсан, хүний физиологийн хэрэгцээнд зайлшгүй шаардлагатай мах, буудай, тарианы үр, давс, ундны усыг; 4.1.2. стратегийн хүнс үйлдвэрлэдэг үйлдвэрлэгчдийг Засгийн газрын саналыг үндэслэн төрийн санхүү, зээл, татварын бодлогоор дэмжих; 5.1.5. стратегийн хүнсний үйлдвэрлэлд улсын захиалга өгөх, хөнгөлөлттэй зээл олгох;

УИХ-ын тогтоолууд болон бодлогын баримт бичгүүд

№	Эрх зүйн актын нэр	Зохицуулсан байдал
---	--------------------	--------------------

1	Төрөөс Хүнс, хөдөө аж ахуйн талаар баримтлах бодлого батлах тухай	<p>Энэхүү бодлогын зорилго нь эдийн засаг, бизнесийн таатай орчинг бүрдүүлэх, үйлдвэрлэлийн бүтээмж, чадавхийг нэмэгдүүлэх, мал аж ахуй, газар тариалан, хүнсний салбарын тогтвортой хөгжлийг хангах, экологийн цэвэр, аюулгүй хүнсний бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэж, чанар, хүртээмжийг сайжруулахад чиглэгдэнэ.</p> <p>Төрөөс баримтлах энэхүү бодлогын зорилт нь хүнс, хөдөө аж ахуйн гол нэрийн бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэлийг нэмэгдүүлэн мах, сүү, гурил, төмс, хүнсний ногооны хэрэгцээг дотоодын үйлдвэрлэлээр хангаж, импортыг бууруулж, экспортыг нэмэгдүүлэхэд оршино.</p> <p>6. Газар тариалангийн талаар</p> <p>Хөрс, уур амьсгал, эдийн засгийн нөөцөө зохистой ашиглаж, техник, технологийн дэвшлийг нэвтрүүлж, тариалангийн бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэлийг нэмэгдүүлэхэд газар тариалангийн бодлого чиглэгдэнэ.</p>
2	Монгол Улсын Засгийн газрын 2008-2012 оны үйл ажиллагааны Хөтөлбөр 2008-11-21	<p>2.3.5. Газар тариалангийн үйлдвэрлэлийг сэргээх “Атрын 3 дахь аян”-ыг үргэлжлүүлэн хэрэгжүүлж, усалгаатай тариалан эрхлэх, техникийн парк шинэчлэлтийн бодлогыг боловсруулж, техник, технологийн шинэчлэл хийх ажлыг эрчимжүүлж, хамгаалагдсан хөрсний тариаланг нэмэгдүүлнэ. Шинэ төрлийн таримал тариалах, үр сортын шинэчлэл хийх, таримал ургамлыг хамгаалах тогтолцоо бүрдүүлнэ.</p> <p>2.3.13. Хөдөө аж ахуйн эдэлбэр газар ашиглах эрх зүйн орчныг боловсронгуй болгож, газрын нөөцийн болон төлөв байдлын мэдээллийн нэгдсэн сантай болох, бэлчээрийг хамгаалах, сайжруулах, усжуулах, хортон мэрэгчидтэй тэмцэх арга хэмжээг иж бүрэн авч хэрэгжүүлнэ.</p>
3	Монгол улсын эдийн засаг, нийгмийг 2010 онд хөгжүүлэх үндсэн чиглэл 2009 оны 79 дүгээр тогтоолын хавсралт	<p>“Атрын 3 дахь аян”-ыг эрчимжүүлэх ажлын хүрээнд гол мөрөн бусад эх үүсвэрээр усан сан байгуулж, усалгаатай газар тариалан хөгжүүлэх санаачилгыг дэмжих, газар ашиглалтыг сайжруулан нэгж талбайгаас авах ургацын хэмжээг нэмэгдүүлэх, усны хэмнэлттэй технологи нэвтрүүлэх, услалтын системийг сэргээн засварлах, шинээр ашиглалтад оруулах; Газар тариалангийн үйлдвэрлэлийг эрчимжүүлэн гурил, төмс, хүнсний ногооны дотоодын үйлдвэрлэл, хангамжийг сайжруулах; Газар тариалангийн салбарт техникийн шинэчлэл хийж, орчин үеийн техник, тоног төхөөрөмжийг нэвтрүүлэх, дундын техник засварын үйлчилгээний нэгж байгуулах; Таримал ургамлын үр үржүүлгийн үндэсний төвийг байгуулах; Үрийн аж ахуй бий болгож, нөөцийн улаан буудай, төмс, хүнсний ногоо хадгалах агуулахын багтаамжийг нэмэгдүүлэх;</p>

Засгийн газрын тогтоол, журмууд

№	Эрх зүйн актын нэр	Зохицуулсан байдал
	Дүрэм батлах тухай /“Тариалан эрхлэлтийг дэмжих санг бүрдүүлэх, захиран зарцуулах, түүнд хяналт тавих, тайлангах журам”/	
	<u>Төсөл хэрэгжүүлэх тухай /“Агропарк” төсөл/</u>	<p>“Агропарк” төслийн зорилго нь “Атрын гурав дахь аян” тариалангийн хөгжлийн Үндэсний хөтөлбөрийн хүрээнд сум, дүүрэг бүрт агропарк байгуулан ашиглахад оршино.</p> <p>Агропарк нь 120 м2-аас доошгүй талбайтай дуслын усалгаа бүхий хүлэмж, 18- 20 морины хүчтэй бага оврын тракторын иж бүрдэл, 30 тонноос доошгүй багтаамж бүхий төмс, хүнсний ногооны зоорьтой байна. Хөрөнгө оруулалтын хэмжээ-3841.0 сая төгрөг</p>

	Жагсаалт батлах тухай /Гаалийн албан татвар болон нэмэгдсэн өртгийн албан татвараас чөлөөлөх жижиг, дунд үйлдвэрийн үйлдвэрлэлийн зориулалт бүхий тоног төхөөрөмж, зарим сэлбэг хэрэгслийн жагсаалт/	
	Хөтөлбөр батлах тухай /Монгол Улсыг үйлдвэржүүлэх хөтөлбөр 2009-2016 он/	Монгол Улсыг үйлдвэржүүлэх хөтөлбөрийн зорилго нь дотоодын түүхий эд, нөөц боломжид тулгуурласан, дэлхийн зах зээлд өрсөлдөх чадвартай, дэвшилтэт технологи бүхий боловсруулах аж үйлдвэрийг хөгжүүлэн, олон тулгуурт эдийн засгийг бий болгож, улс орны өрсөлдөх чадварыг дээшлүүлэхэд оршино.
	Химийн хорт бодис үйлдвэрлэх, экспортлох, импортлох, худалдах, ашиглах зөвшөөрөл олгох журам	
	Бэлчээр, тариалангийн хөнөөлт шавьж, мэрэгч амьтантай тэмцэх арга хэмжээнд мэргэжлийн хяналт тавих журам батлах тухай	

Газар тариалангийн салбарт хэрэгжиж буй төсөл, хөтөлбөрүүд

№	Эрх зүйн актын нэр	Зохицуулсан байдал	Үр дүн
1	Хөтөлбөр батлах тухай /"Өрхийн орлогыг нэмэгдүүлэх "Ногоон хувьсгал" үндэсний хөтөлбөр (II үе шат 2005-2012)/ Засгийн газрын 2004 оны 8 дугаар сарын 05-ны өдрийн 169 дүгээр тогтоол 2005-2012 он, 8 жил	Хөтөлбөрийн эхний үе шатанд олсон ололтоо бататгах, төмс, хүнсний ногоо, жимс, жимсгэнийн усалгаатай тариаланг хөгжүүлж, өрх, фермерийн аж ахуй болон жижиг хоршоод хамгаалагдсан хөрсний аж ахуйг эрхлэх замаар өрхийн орлогыг нэмэгдүүлэх, ажилгүйдэл, ядуурлыг бууруулах, хүнсний хангамжийг сайжруулах	Нийт 4910.0 сая төгрөг (улсын төсвөөс 2856.0 сая, орон нутгийн төсвөөс 48.0 сая, гадаадын зээл тусламж, төслөөс 630.0 сая, газар тариаланг дэмжих сангаас 1316 сая төгрөг) Хөтөлбөрийн хүрээнд 2009 онд 1029 аж ахуйн нэгж, 63.3 мянган өрх төмс, хүнсний ногоо, жимс жимсгэний аж ахуй эрхлэн 11.2 мянган га-гаас 130.5 мянган тонн төмс, 5.6 мянган га-гаас 68.9 мянган тонн хүнсний ногоо, 542.2 га-гаас 247.8тонн жимс жимсгэнэ хураан авч, 580.4 мянган шил хүнсний ногоог даршилж боловсруулан зах зээлд борлуулж өрхийн дундаж орлогоо 390.5 мянган төгрөгөөр нэмэгдүүлсэн байна. Мөн өвлийн 12.5 га хүлэмжнээс 390.0 тонн, зуны 31.4 га хүлэмжнээс 449.2 тонн, 75.6 га хучлагатай талбайгаас 945.8 тн ургац хураан авсан байна. 2009 онд улсын хэмжээгээр 13.1 мянган га-гаас 156.0 мянган тонн төмс, 6.53 мянган га-гаас 81.5 мянган тонн хүнсний ногоо хураан авсан нь хөтөлбөрийн 2 дахь үе шат батлагдсан 2004 онтой харьцуулбал төмс, хүнсний ногоо тариалсан талбай 5.7 мянган га-гаар буюу 40.7 хувь, хураан авсан ургац 108.1 мянган тонноор буюу 83.5 хувь нэмэгдлээ.

2	Хөтөлбөр батлах тухай /“Өрхийн орлогыг нэмэгдүүлэх “Ногоон хувьсгал” үндэсний хөтөлбөр (II үе шат 2005-2012)”	“Бэлчээрийг үр ашигтай, зохистой ашиглах замаар ядуу болон эмзэг бүлгийн малчдын бие даасан байдлыг бэхжүүлж, амьжиргааны түвшинг дээшлүүлэх”-д оршино.	4,5 сая.CHF Бэлчээр сайжруулах зохистой технологийг боловсруулах 9 төрлийн туршилтуудыг экологийн өөр өөр бүсүүдэд явуулжээ. Хөтөлбөр нь: Ургамлын үрийн аж ахуйн систем нурж, улсын хэмжээнд тэжээлийн нэг болон олон наст ургамлын үрийн нөөцгүй болсон өнөгийн нөхцөлд үрийн аж ахуйг сэргээж, үрийн нөөц бүрдүүлэх ажлыг эхлүүлж, тэжээл үйлдвэрлэлийн ажлуудыг хийж гүйцэтгэжээ. Тэжээл үйлдвэрлэлийг нэмэгдүүлэх зорилгоор нэг болон олон наст ургамлын 20 гаруй тн үр импортоор, 140 тн үр дотоодоос тус тус худалдан авч, үүнээс 98 тн-ыг 102 аж ахуйн нэгж, малчдад тараан тэжээл үйлдвэрлэлийг дэмжсэн Бэлчээрийн талхлалт, уул уурхайн олборлолт, автомашины замбараагүй хэрсэн замуудын улмаас бэлчээрийн бүтээмж, хөрсний бүрхүүл, биологийн төрөл зүйлд аюул учирч, зарим зүйлийн өвс, ургамал аажмаар устан үгүй болж, тэжээллэг чанар муутай сөөг, модлог ургамлаар солигдсоноос ургамлын бүрхүүл сийрэгжсэн. Энэ нь цаг агаарын өөрчлөлтөөс гадна бэлчээрийн нөөцийг буруу ашиглаж байгаа хүний үйл ажиллагаатай ихээхэн холбоотой юм. Бэлчээрийг өнжөөж, амраах, сэлгээх замаар сайжруулах нь Монголын нөхцөлд тохирсон арга гэдгийг туршилт, судалгаанууд нотоллоо. Бэлчээрийг нэгэнт талхалж доройтуулваас үр нэмэлэн тарих аргаар нөхөн сэргээх асуудал манай орны нөхцөлд төвөгтэй, арга технологийн хувьд эрсдэл ихтэй, цаг хугацаа, хөрөнгө хүч их шаардах хүндрэлтэй ажил тул бэлчээрийг хэт доройтуулалгүйгээр зохистой ашиглах нь зүйтэй байна.
3	“Монгол төмс” хөтөлбөр 2008 – 2011 он	Монголын төмсний салбарын бүтээмжийг сайжруулах замаар хэрэглэгчдийг дотоодын үйлдвэрлэлийн эрүүл, тэжээллэг хүнсний төмсөөр хангах, өрхийн орлогыг нэмэгдүүлэхэд хувь нэмэр оруулах.	Төсөв - 3872000.00 CHF ЭШХ-үүд нь гэрээний дагуу Имвала сортын-28000, Витара-43000, нийт- 71000 ш-ийг вирусээс эрүүлжигдсэн бэсрэг булцуу үйлдвэрлэсэн бөгөөд 8800 ш –ийг аэропони системд үйлдвэрлэжээ. 103.7м2 талбай бүхий аэропони системээр тоноглогдсон хүлэмжийг хамтран ажиллагч 2 хүрээлэн дээр угсарч ашиглалтад оруулсан. Шинээр сонгогдсон үр үржүүлэгчид, жижиг фермерүүдэд хөтөлбөрөөс шинэ сортуудын 178 тн үрийн төмсийг олгосон. Мөн Голландын “Агрико” компаниас төмсний үр шинэчлэлийг эрчимжүүлэх зорилгоор 150тн супер элит үр оруулж ирсэн бөгөөд усалгааны систем бүхий 5 компанид үржүүлжээ. Өрхийн аж ахуйг дэмжих зорилгоор 116 өрхөд 5 8тн үрийн төмс олгосон.
4	Атрын гурав дахь аян 2008-2010 он	Энэ хөтөлбөр нь тариалан эрхлэх эрх зүй, эдийн засгийн таатай орчин бүрдүүлж, үйлдвэрлэлийг нэмэгдүүлэх замаар хүн амыг аюулгүй хүнсний бүтээгдэхүүнээр тогтвортой ханган, импортын хараат байдлыг арилгаж тариалангийн хөгжлийг эрчимжүүлэх зорилготой.	Хүүгийн хөнгөлттэй зээлийн, хүүгийн хөнгөлөлтөд 10.2 тэрбум төгрөг улсын төсвөөс олгосон. Хөрс боловсруулах дэвшилтэт технологи нэвтрүүлэх зорилгоор 1000 тн эрдэс бордоо, 116 тн ургамал хамгааллын бодис импортоор авч аж ахуйн нэгж, иргэдийн төлбөрийн чадваргүй байдлыг харгалзан 90 хувиар хөнгөлттэй олгосон байна. 2007-2008 онд 7903.5 га талбай услах хүчин чадал бүхий усалтын систем барихад улсын төсвөөс 6.5 тэрбум төгрөг зарцуулсан. Үүлэнд зориудаар нөлөөлж, бороо оруулах төхөөрөмж авахад 142.5 сая төгрөг зарцуулан зохих хэмжээний материаллаг бааз бий болгосон.

